

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۱۰/۰۷
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۰۳/۰۵

فصل نامه علمی - پژوهشی مشرق موعود
سال نهم، شماره ۳۵، پاییز ۱۳۹۴

تحلیلی دینی بر فرهنگ انتظار در جامعه زمینه ساز ظهور

(بررسی موردی در میان دانش آموزان پسر مدارس راهنمایی ناحیه ۴ شهر شیراز)

نقیسه زروندی^۱
جواد زروندی^۲
حسین خنیفر^۳

چکیده

این پژوهش که به دنبال تحلیلی دینی درباره فرهنگ انتظار در جامعه زمینه ساز ظهور است، جامعه آماری خود را دانش آموزان پسر مدارس راهنمایی ناحیه ۴ شهر شیراز قرار داده است. روش پژوهش نیز به صورت نمونه گیری تصادفی طبقه بندی شده است. این پژوهش از نظر هدف، کاربردی و روش آن، توصیفی و پیمایشی است. در این پژوهش، مباحث نظری با استفاده از منابع کتابخانه ای و مقاله های مختلف مرتبط با موضوع پژوهش گردآوری شده است. در روش میدانی نیز پرسش نامه، جمع آوری و پس از آن، روی اطلاعات نهایی تجزیه و تحلیل صورت گرفته است.

برای تحلیل استنباطی داده های به دست آمده، از ابزار اندازه گیری آزمون میانگین یک جامعه آماری برای مناسب بودن یا نبودن وضعیت فرهنگ انتظار و ابعاد آن در جامعه آماری مورد نظر استفاده شده است. هم چنین آزمون فریدمن برای رتبه بندی ابعاد این موضوع و شناسایی اولویت بندی از نظر مخاطبان به کار رفته است. به طور کلی، نتایج تحقیق نشان می دهد که وضعیت مؤلفه های فرهنگ انتظار در جامعه مورد نظر در حد متوسط قرار دارد.

۳. دانشجوی دکتری دین پژوهی دانشگاه ادیان و مذاهب قم (نویسنده مسئول) (nafisezarvandi@gmail.com).

۲. دانشجوی دکتری الهیات دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم قم.

۱. دانشیار دانشگاه تهران.

کلیدواژگان

دین، انتظار، فرهنگ، جامعه منتظر، مهدویت.

مقدمه

اعتقاد بشر به ظهور منجی موعود، نیازی فطری و جهانی است. به همین دلیل، ادیان و مذاهب مختلف جهان، سخن از انتظار و مهدویت را در کتاب‌های مقدس خود جای داده‌اند. زبور داوود در این باره آورده است: «او قوم‌ها را به انصاف داوری خواهد کرد.» تورات اشاره می‌کند: «اگر چه تأخیر کند، منتظرش باش؛ زیرا حتماً خواهد آمد.» انجیل می‌گوید: «آن‌گاه پسر انسان را ببینید که با قوت و جلال عظیم می‌آید.» این تأکید، در کتاب مقدس هندوان چنین بیان شده است: «کالکی، مظهر دهم ویشنو، در انقضای عصر آهن، سوار بر اسب سفید در حالی که شمشیر برهنه درخشانی به صورت ستاره دنباله‌داری در دست دارد، ظاهر می‌شود و همه شریران را هلاک می‌سازد.» در کتاب مقدس مانویه نیز آمده است: «خرد شهر ایزد، در آخرالزمان ظهور می‌کند و عدالت را در جهان می‌گستراند.» کتاب مقدس زرتشتیان چنین بیان می‌دارد: «سوشیانت، دین را در جهان رواج خواهد داد.» (تونه‌ای، ۱۳۸۳: ۱۴۷)

انتظار ظهور مهدی موعود (عج) در آموزه‌های دین مبین اسلام به ویژه در مکتب تشیع نیز از جایگاه خاصی برخوردار است. امام خمینی در سخنان خود، انتظار فعال و زمینه‌ساز را این گونه بیان می‌کند: «ما همه انتظار فرج داریم و باید در این انتظار خدمت کنیم. انتظار، قدرت اسلام است و ما باید کوشش کنیم تا قدرت اسلام در عالم تحقق پیدا کند و مقدمات ظهور ان شاء الله تهیه شود.» (امام خمینی، ۱۳۶۹: ج ۷: ۲۵۵، به نقل از: حسن‌آبادی و راعی، ۱۳۸۹)

این بیان نشان می‌دهد مفهوم انتظار از عنصر زمینه‌سازی، جدایی‌ناپذیر است.

انتظار در معنای اصطلاحی آن نزد شیعه عبارت است از ایمان استوار به امامت و ولایت حضرت ولی عصر (عج) و امید به ظهور حتمی آن واپسین حجت الهی و آغاز حکومت صالحان. (تونه‌ای، ۱۳۸۵: ۱۲۷) محمود حکیمی می‌گوید: «انتظار یعنی در درون تاریکی‌ها و سردی‌ها به دمیدن سپیده‌دمان، چشم داشتن و به امید طلوع خورشید، زیستن... در جهان آکنده از ستم و بیداد، دست و پا زدن و از شادمانی طلوع طلوع طلیعه جهان آکنده از داد و دادگری، سرشار بودن... این است انتظار، شعار شعورآور منتظران، مقاومتان و پایداران... شیعیان و مهدی‌طلبان تاریخ.» (حکیمی، بی تا: ۳۳۳)

به همین دلیل، راز اهمیت داشتن انتظار فرج را در روایات باید در تأثیر انتظار سازنده و

مثبت در روح و جان آدمی جست و جو کرد. رسول اکرم (ص) می فرماید: «افضل العباده، انتظار الفرج»؛ برترین عبادت، انتظار فرج است. (شیخ صدوق، ۱۳۹۵: ج ۱: ۲۸۷) امام کاظم (ع) نیز فرمود: «خوشا به حال شیعیان ما که در زمان غیبت قائم به ریسمان ما چنگ می زنند و بر دوستی ما و دشمنی با دشمنان ما ثابت می مانند. آنان از ما و ما از آنها بییم. آنها به امامت ما خشنودند و ما به پیروی آنان خرسندیم. خوشا به احوالشان، به خدا سوگند، آنان در روز قیامت، در مرتبه ما و با ما خواهند بود.» (همان: ج ۲: ۳۶۱)

نگاهی اجمالی به روایاتی که فضیلت و اهمیت انتظار ظهور امام عصر (عج) و تحقق جامعه مهدوی را بیان کرده اند، نشان می دهد پیشوایان معصوم (ع) در صدد فرهنگ سازی بوده اند. آنان در مقام ایجاد جامعه ای بودند که منتظران ظهور امام زمان (عج)، خود را در شرایط ظهور و حضور در محضر آن حضرت احساس کنند و آرمان ها و منویات مقدس و تعالی بخش او را نه صرفاً در ذهن و باور قلبی، بلکه در عینیت جامعه و صحنه عمل بجویند و اجرا کنند تا در پرتو آن، زندگی فردی و اجتماعی خویش را سامان دهند. تنها چنین نوعی از زندگی، تحقق بخش فرهنگ انتظار خواهد بود. (ابراهیم زاده آملی، بی تا: ۸۲-۱۰۰) از این رو، مهم ترین عامل اثرگذار در زمینه سازی جامعه برای ظهور حضرت مهدی (عج)، توجه به فرهنگ انتظار و رشد و ارتقای کمالات انسانی است.

بیان مسئله

امروزه، بشر نظاره گر تحولات و دگرگونی های بی سابقه ای در عرصه های مختلف فرهنگ، سیاست، اقتصاد و ارتباطات است که نتیجه توسعه روزافزون وسایل ارتباط جمعی و شبکه های ارتباطی در سطح جهانی است. در واقع، انسان امروز به سطح تازه ای از امکانات مختلف دست یافته و چهره جهان مدرن، بیش از پیش، برایش آشکار شده است. با این وصف، وضعیت کلی جهان نشان می دهد در کنار این پیشرفت ها، هنوز هم نابرابری، فساد، فقر و ظلم، جهان را تسخیر کرده است و مردم جهان در ترس و التهاب به سر می برند. همه اینها بیانگر نبود معنویت و معرفت در جهان کنونی است. در این میان، دین با ارائه برنامه ای جامع، نوید بخش آینده ای روشن و آرامش بخش برای نوع بشر در دوره های گوناگون است. دین، مجموعه ای یک پارچه از دستورالعمل هایی است که با حفظ حقوق انسانی، افزون طلبی ستمگران را سرکوب می کند و به موجب آن، بایدها و نبایدهای اخلاقی و ارزشی را در جامعه محقق می سازد. این بایدها و نبایدها در قالب فرهنگ جامعه نهفته است.

در این راستا، قوی‌ترین عاملی که می‌تواند ثبات فرهنگی جامعه را بیمه و استقرار و استحکام فرهنگ سالم را تضمین کند، اعتقاد و پای‌بندی جامعه به دین راسخ است. هر چه دین، معتقدات و انگیزه‌های دینی راسخ‌تر باشد، فرهنگ برخاسته از دین پابرجاتر و مؤثرتر خواهد ماند. کشف ارتباط میان دین و فرهنگ، ما را نسبت به این نکته واقف می‌سازد که در یک جامعه متعهد و ملتزم به دین، عامل دین و انگیزه‌های دینی می‌تواند خاستگاه فرهنگ آن جامعه باشد. چنانچه دین از حاشیه‌های زندگی فردی و اجتماعی به متن زندگی وارد شود و بر روندها و فرآیندهای اجتماعی نظارت کند، هویت خود را باز خواهد یافت. در این صورت، دین می‌تواند نقش مهم خود را به عنوان عالی‌ترین خاستگاه فرهنگ ایفا کند. (رهنما، بی تا: ۱۲۹)

بسیاری از صاحب‌نظران غربی بر نقش دین و باورهای ارزش‌مدار در ایجاد انسجام اجتماعی و توسعه فرهنگی تأکید کرده‌اند، به عنوان نمونه ماکس وبر در اثر معروف خود، اخلاق پروتستان و روح سرمایه‌داری، فرهنگ دینی مسیحیت و نظام اخلاقی پروتستان را عامل شکل‌گیری سرمایه‌داری و رفاه اجتماعی دولت‌های غربی دانسته است: «کل فرهنگ جدید یعنی سلوک عقلانی مبتنی بر ایده تکلیف، از روحیه ریاضت‌گری مسیحی سر برون آورد.» (وبر، ۱۳۷۳: ۱۵) این موارد، ارتباط دوسویه میان دین و فرهنگ جامعه را نشان می‌دهد. در دین اسلام و به طور ویژه، شیعه نیز ظرفیت‌های بزرگ فرهنگی وجود دارد که می‌تواند تحولات جهانی را رهبری کند: «عناصر فرهنگ اسلامی مانند ایمان و اعتقاد واقعی به خدای یگانه و توانا، وجود معاد، عدالت، برادری و برابری و علم اخلاق ... می‌توانند جامعه را از آسیب‌ها و تنش‌های دنیای شدیداً مادی و غیر اخلاقی مصون نگه دارند.» (جعفری، ۱۳۸۸: ۷۰)

نظریه تشکیل حکومتی واحد بر اساس قسط و عدل به رهبری امام معصوم (ع) نیز که با عنوان آموزه مهدویت ارائه شده، خاستگاه مهم فرهنگ‌سازی برای جامعه اسلامی است. از دیدگاه هانری کربن، باور به اندیشه مهدویت، عنصر اصلی فکر شیعه است که باعث پویایی آن شده است. (رک: کربن، ۱۳۸۲: ۱۲) اعتقاد به مهدویت، درک ما را نسبت به کرامت انسان بیدار می‌کند و این باور که زمین نه از آن ستم‌پیشگان و استعمارگران، بلکه از آن خداست و فرجام کار برای تقوای پیشگان است. (صافی گلپایگانی، ۱۳۶۵: ۱۳۴-۱۸۷) این اعتقاد، سرمایه‌ای معنوی است که سبک‌ها و الگوهای سازنده‌ای را در عرصه‌های مختلف تداعی می‌کند. افزون بر این، همچون انگیزه‌ای امیدبخش، میل به حرکت و تلاش را برای اصلاح فراهم می‌سازد. به طور کلی، فرهنگ انتظار در متن جریان زندگی منتظران، منشأ آگاهی و

هوشیاری و بیداری دایمی است و رویارویی فعال به شمار می‌رود، نه انفعالی و واکنشی که در درون خود، تغییر و تحول را به همراه دارد. (اصفهانی، ۱۳۷۲: ج ۲: ۱۵۲)

در سنت پیامبر اسلام (ص) و ائمه اطهار (ع)، انتظار نوعی عمل و گونه‌ای پرستش و عبادت خدای جهان تلقی شده است؛ چون اساساً یکی از ویژگی‌های ممتاز اسلام‌گرویدگان این است که به آن چه ایمان دارند و در قلب خود پذیرفته‌اند و به عبارت دیگر، گرایش ذهنی به آن دارند، عینیت بخشند. (خلجی، ۱۳۸۴: ۱۳۹) به همین دلیل، منتظر مصلح برای اصلاح خود می‌کوشد تا عنصری مفید و کارآمد برای جامعه ایمانی باشد. البته نکته مهم اینجاست که منتظر واقعی برای چنان برنامه مهمی هرگز نمی‌تواند نقش تماشایی را داشته باشد، بلکه باید حتماً در صف اصلاح‌طلبان قرار گیرد. چنین فردی مسئول آگاه‌سازی افراد و مجموعه‌هایی است که از این امر مهم و حیاتی غافل هستند و بر اثر پندار باطل و توهم واهی، گرفتار منجلاب وضعیت موجود شده و از اصلاح و خودسازی فردی و اجتماعی عقب مانده‌اند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۱۰۵)

شهید محمدباقر صدر می‌نویسد: «همه می‌دانند که حضرت مهدی (عج)، کارش محدود به يك منطقه و يك بخش از جهان نیست و بایستی همه بشر را از تاریکی ستم به روشنایی عدل رهنمون گردد. برای اجرای چنین تحول بزرگی، تنها وجود رهبر صالح کافی نیست، وگرنه در همان زمان پیامبر این شرط وجود داشت. پس این تحول بزرگ، فضای مناسب جهانی می‌طلبد که همه زمینه‌های خارجی لازم برای انقلاب عمومی در آن وجود داشته باشد.» (صدر، ۱۳۸۲: ۱۰۸)

از سوی دیگر، فرهنگ انتظار در پرتو تعلیم و تربیت صحیح محقق خواهد شد؛ زیرا تعلیم و تربیت یکی از مهم‌ترین مجاری جامعه‌پذیری و فرهنگ‌سازی است که به هدایت فکری و رفتاری می‌پردازد. در آیات و روایات نیز به اهمیت تعلیم و تربیت در زمینه‌سازی ظهور اشاره شده است.

امام هادی (ع) می‌فرماید: «اگر پس از غیبت قائم شما، کسانی از دانشمندان نباشند که مردم را به سوی امام زمان (عج) بخوانند و به جانب او راهنمایی کنند و با برهان‌های خدایی، از دینش پاسداری کنند و بندگان ضعیف خدا را از شبکه‌های ابلیس و یاران او و از دام‌های دشمنان اهل بیت که زمام دل ضعیفان شیعه را گرفته‌اند، نجات دهند، چنان‌که سکن کشتی را رهایی بخشند، کسی به جای نمی‌ماند، مگر اینکه از دین خدا برگردد. چنین دانشمندانی نزد خداوند از گروه برتران به شمار می‌آیند.» (شهید ثانی، به نقل از فصل نامه

انتظار موعود، ۱۳۸۱: ۲۰۸)

آموزش و پرورش یکی از نهادهای مهم و اثرگذار برای نهادینه‌سازی فرهنگ انتظار در جامعه اسلامی است. نهادهای آموزشی چون ارتباط نزدیک، زنده، همیشگی و منظم با مخاطبان خود دارند که خیل عظیمی از کودکان، نوجوانان و جوانان را در بر می‌گیرد، جایگاه مهمی در تعلیم و تربیت افراد دارند و در کنار دیگر نهادهای دیگر اجتماعی، مسئولیت اهتمام به امر تربیت دینی مردم را بر عهده دارند. تعلیم و تربیت انسان‌ها کاملاً وابسته به آموزش و پرورش رسمی نیست، اما باید اذعان کرد که جریان تعلیم تربیت از طریق نهادهای رسمی یکی از مهم‌ترین و هدف‌مندترین بخش تعلیم و تربیت آدمی است. (کشاورز، ۱۳۸۷: ۱۰۰-۱۲۰)

آموزش و پرورش، نهادی است که می‌تواند اصول و مفاهیم انتظار را در افراد درونی کند و به اصلاح رفتارهای آنها منجر شود. هرگونه تغییر اجتماعی و حرکت اصلاح طلبانه باید از طریق تعلیم و تربیت، آن هم معطوف به نسل جوان و نوجوان آغاز شود و آموزش و پرورش می‌تواند به عنوان نهاد پیشرو به این اهداف یاری برساند. (کریمی، ۱۳۸۰: ۲۲)

این نظام دو دسته کارکرد اساسی دارد که عبارتند از:

۱. مهارت‌آموزی، انتقال و تولید دانش؛

۲. ایجاد و انتقال هنجارها و ارزش‌های پیش‌نیاز تحول و تعبیه نظام شخصیتی متناسب با

آن. (موسوی، ۱۳۸۸: ۹۰)

در بند چهارم پیش‌گفتار کلیات طرح تغییر بنیادی نظام آموزش و پرورش آمده است: «چون وظیفه اصلی نظام آموزش و پرورش، تربیت انسان‌های الهی و هم‌جهت و هماهنگ با معیارهای اسلامی است، لازم است تزکیه و تربیت همچون نوری بر تمامی عناصر، اجزا و برنامه‌های نظام بتابد و به منزله بستری برای یکایک آنها باشد. توجه به این مهم که تزکیه نه تنها از تعلیم جدا نیست، بلکه به صورتی انفکاک‌ناپذیر به آن پیوسته است و بر آن تقدّم رتبی دارد، موجب می‌شود که در کلیه مراحل سازمان‌دهی و اجرای نظام، تربیت متعادل و متوازن تمام ابعاد شخصیت انسان تا وصول به درجه انسان کامل، جهت اصلی حرکت باشد.» (طرح کلیات نظام آموزشی و پرورشی جمهوری اسلامی ایران، مصوب ۱۳۶۷ و ۱۳۶۸: ۹)

در این زمینه بیان این نکته حائز اهمیت است که مدارس و معلمان و نظام آموزشی نقش بسیار مهمی را دارا می‌باشند، و این کار نیازمند منابع درسی مناسب و معلمان آگاه می‌باشد، برتراند راسل نیز معتقد است ارزش‌های اجتماعی باید از طریق نظام آموزشی گسترش یابد. از نظروی، اگر خواهان نظامی از ارزش‌ها هستیم، باید در نظام آموزشی، آن ارزش‌ها را رعایت

کنیم و آموزش دهیم. (راسل، ۱۳۶۳: ۳۴۵)

اعتقاد به انتظار ظهور مهدی موعود (عج) از جمله آرمان‌های مهم در تعلیم و تربیت اسلامی است که باید در برنامه‌های آموزشی مدارس قرار گیرد؛ زیرا انتقال فرهنگ انتظار به نسل نو و تربیت آنها به عنوان منتظران ظهور مهدی موعود (عج) نیازمند بهره‌گیری از شیوه‌های خاص تربیتی است. امروزه نظام تعلیم و تربیت در ترویج ایدئولوژی نقش مهمی دارد و در ترویج دین (چه به صورت برنامه آشکار یا صریح^۱ و چه به صورت برنامه ضمنی^۲) نقش مهم و کارآمدی بازی می‌کند. (خالق خواه و مسعودی، ۱۳۸۹: ۱۲۲) با این حال، رواج بحران‌های اخلاقی و ناهنجاری‌هایی که نسل جوان را آماج حملات مختلف قرار داده است، به توجه و آگاهی افزون‌تر نسبت به فرهنگ انتظار نیاز دارد.

شناخت امام زمان (عج) به شناخت معیاری بستگی دارد که به سبب آن می‌توان فهمید در سه ساحت مهم اعتقادی، اخلاقی و عملی چگونه باید بود. (شفیعی سروستانی، ۱۳۸۵: ۹۰) بخشی از شناخت آن حضرت مربوط به شخص اوست مبنی بر اینکه پدر و مادرش چه کسانی هستند. بخشی مربوط به شخصیت حقوقی اوست مبنی بر اینکه او امامی از امامان معصوم (ع) از اهل بیت پیامبر اکرم (ص) و جانشینی از جانشینان راستین آن حضرت است. روشن است این جنبه از شخصیت امام زمان (عج) که از آن به «امامت خاصه» نیز تعبیر می‌شود، بخشی تفکیک‌ناپذیر از اصل امامت یا امامت عامه است که به عنوان اصلی از اصول دین و مذهب شیعه مطرح است و به تصریح روایات معتبر، نشناختن جایگاه امامت امام - در همه ابعاد آن - همان است و مردن به مرگ جاهلیت و کفر همان. (ابراهیم‌زاده آملی، بی تا: ۸۲-۱۰۰) از این منظر، موضوع انتظار منجی، فراتر از بحثی صرفاً اعتقادی، فرآیندی جاری در نهادهای آموزشی و تربیتی است که باید بررسی شود. سؤال مهم این پژوهش آن است که فرهنگ انتظار در جامعه زمینه‌ساز ظهور (در جامعه آماری مطرح شده) در چه سطحی از مطلوبیت قرار دارد؟

فرضیه‌های پژوهش

فرضیه اصلی

وضعیت فرهنگ انتظار در میان دانش‌آموزان پسر مدارس راهنمایی ناحیه ۴ شهر شیراز از

1. explicit curriculum
2. hidden/implicit curriculum

سطح متوسط بالاتر است.

فرضیه‌های فرعی

۱. میزان ایمان و باور قلبی به حضرت مهدی (عج) در میان دانش‌آموزان پسر مدارس راهنمایی ناحیه ۴ شهر شیراز از سطح متوسط بالاتر است.
۲. میزان انتظار ظهور حضرت مهدی (عج) در میان دانش‌آموزان پسر مدارس راهنمایی ناحیه ۴ شهر شیراز از سطح متوسط بالاتر است.
۳. میزان علم و شناخت حضرت مهدی (عج) در میان دانش‌آموزان پسر مدارس راهنمایی ناحیه ۴ شهر شیراز از سطح متوسط بالاتر است.
۴. میزان آگاهی به فلسفه غیبت در میان دانش‌آموزان پسر مدارس راهنمایی ناحیه ۴ شهر شیراز سطح متوسط بالاتر است.
۵. میزان آگاهی به فلسفه ظهور در میان دانش‌آموزان پسر مدارس راهنمایی ناحیه ۴ شهر شیراز از سطح متوسط بالاتر است.

ابعاد و مؤلفه‌های پژوهش

پژوهش حاضر، فرهنگ انتظار را در قالب ابعاد پنج‌گانه ایمان و باور قلبی به حضرت مهدی (عج)، انتظار ظهور، علم و شناخت به حضرت مهدی (عج)، آگاهی به فلسفه غیبت و آگاهی به فلسفه ظهور بررسی کرده است. ایمان و باور قلبی به حضرت مهدی (عج) به معنای اعتقاد به وجود و حضور امام و واسطه فیض بودن ایشان در نظام هستی به اذن خداوند متعال است. مؤلفه‌های آن را نیز می‌توان چنین برشمرد: احساس همیشه حاضر و ناظر بودن حضرت مهدی (عج)، آرامش و امیدآفرینی یاد حضرت، احساس تضرع و گریه برای رسیدن به حضرت، دل‌تنگ بودن برای زیارت مسجد جمکران، وارسته و پاک دانستن منتظران آن حضرت، اثرپذیری از دعاهای خوانده شده برای حضرت.

انتظار ظهور حضرت مهدی (عج) با چنین مؤلفه‌هایی مشخص می‌شود: خواندن همیشگی دعای فرج هنگام نماز یا در طول روز، تعمیق روحیه تعاون و هم‌بستگی مسلمانان به موجب انتظار فرج، تلاش برای اصلاح رفتار و بهتر بودن به امید پذیرش در پیش‌گاه حضرت، آرزومندی شهادت در رکاب امام زمان (عج)، آگاهی از وظایف و تکالیف در عصر غیبت، خود را از منتظران امام زمان دانستن و داشتن احساس خوب به این موضوع.

علم و شناخت به حضرت مهدی (عج) نیز این موارد را در بر می‌گیرد: سال تولد حضرت مهدی (عج)، مکان تولد ایشان، القاب و صفات ایشان، زمان شروع غیبت ایشان، مقام معنوی حضرت مهدی (عج)، منظور از وقت معلوم که خدا مهلت داده و اینکه در زمان ظهور حضرت مهدی (عج)، کدام یک از پیامبران، وی را همراهی می‌کنند.

آگاهی به فلسفه غیبت، در واقع، آگاهی به علت و چرایی غیبت حضرت مهدی (عج) است. مؤلفه‌هایی مانند: آزمایش مردم، حفظ ایمان و استقامت در دین داری، ایجاد امید به آینده، جلوگیری از شهادت زود هنگام ایشان، پر شدن جهان از ظلم و جور و بیعت نکردن با هیچ یک از طاغوت‌های زمان در این قسمت بررسی می‌شود.

آگاهی به فلسفه ظهور به معنای واکاوی ویژگی‌های ظهور است و چنین مؤلفه‌هایی را شامل می‌شود مانند: رسیدن مردم به رفاه اقتصادی، تشکیل حکومت واحد جهانی، ایجاد امید به آینده، آشکار شدن حق و از بین رفتن باطل، رشد علم و اجرای دین خدا. (حسین زاده و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۵۰-۱۲۹)

قلمرو پژوهش

۱. قلمرو موضوعی: مطالعه و بررسی وضعیت فرهنگ انتظار.
۲. قلمرو زمانی: اطلاعات و داده‌های مربوط به نیمه اول سال تحصیلی ۹۳-۱۳۹۲.
۳. قلمرو مکانی: دانش‌آموزان پسر مدارس راهنمایی ناحیه ۴ شهر شیراز.

روش و نوع پژوهش

این پژوهش از نظر هدف، از نوع کاربردی است و روش این پژوهش نیز توصیفی و از نوع پیمایشی است.

روش گردآوری اطلاعات

در این پژوهش برای جمع‌آوری اطلاعات از دو روش استفاده شده است: الف) روش کتابخانه‌ای: مباحث نظری با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و مقالات مختلف در ارتباط با موضوع پژوهش و نیز مراجعه به کتابخانه تخصصی گرد آمده است. ب) روش میدانی: شامل جمع‌آوری اطلاعات، تست پرسش‌نامه در جامعه آماری، جمع‌آوری اطلاعات نهایی از جامعه آماری و تجزیه و تحلیل آن است.

جامعه آماری و نمونه آماری و روش نمونه‌گیری

در پژوهش حاضر، جامعه آماری مورد مطالعه شامل دانش آموزان پسر مدارس راهنمایی ناحیه ۴ شهر شیراز در نیمه اول سال تحصیلی ۹۳ - ۱۳۹۲ می‌شود. نمونه آماری نیز از میان این افراد انتخاب شده است.

جامعه آماری $N = 2500$ نفر است که با استفاده از فرمول زیر، تعداد نمونه مورد مطالعه به شرح زیر خواهد بود:

$$n = \frac{N \cdot z^2 \cdot p \cdot q}{d^2 \cdot (N-1) + z^2}$$

پس از جای‌گذاری اعداد در فرمول، این نتیجه به دست می‌آید:

$$\frac{2500 \cdot (1/96)^2 \cdot 0/5 \cdot 0/5}{0/05^2 \cdot (2500-1) + (1/96)^2 \cdot 0/5 \cdot 0/5} = 334$$

روش نمونه‌گیری نیز به صورت نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌بندی شده است، به گونه‌ای که از میان افراد، نمونه‌ها به صورت تصادفی بررسی شده‌اند.

ابزار گردآوری داده‌ها و اطلاعات

ابزار اصلی در این پژوهش، شامل پرسش‌نامه استاندارد است که حسین زاده و همکاران (۱۳۸۸) طراحی کرده‌اند. این پرسش‌نامه در پنج بخش شامل ایمان و باور قلبی به حضرت مهدی (عج)، انتظار ظهور حضرت مهدی (عج)، علم و شناخت حضرت مهدی (عج)، آگاهی به فلسفه غیبت، آگاهی به فلسفه ظهور، ۲۴ پرسش دارد. برای بررسی روایی و محتوایی پرسش‌نامه از نظر چند تن از استادان حوزه علوم دینی و کارشناسان حوزه و دانشگاه استفاده شد که تأیید گردید. برای سنجش پایایی پرسش‌نامه، تعدادی از پرسش‌نامه‌ها در میان جامعه آماری، توزیع و با استفاده از نرم‌افزار spss، ضریب آلفای کرونباخ آن اندازه‌گیری شد. با توجه به اینکه آلفای کرونباخ، عدد ۰/۸۵ شده است، پایایی پرسش‌نامه نیز تأیید می‌شود.

روش‌های تجزیه و تحلیل داده‌ها

در این پژوهش، برای تحلیل استنباطی داده‌های به دست آمده، با استفاده از ابزار اندازه‌گیری آزمون میانگین یک جامعه آماری از مناسب بودن یا نبودن وضعیت فرهنگ انتظار و ابعاد آن در جامعه آماری مورد نظر اطلاع کسب می‌کنیم. همچنین به منظور رتبه‌بندی ابعاد این موضوع و اینکه کدام بعد از نظر مخاطبان در اولویت است، از آزمون فریدمن استفاده شده است.

بررسی فرضیه اصلی

جدول (۱) نتایج آزمون میانگین یک جامعه آماری برای بررسی وضعیت فرهنگ انتظار در میان دانش‌آموزان پسر مدارس راهنمایی ناحیه ۴ شهر شیراز

مقدار میانگین برابر با ۳ ($\mu = 3$)				
متغیر	t	Sig	تفاوت میانگین	
			حد پایین	حد بالا
فرهنگ انتظار	۱/۳۴۷	۰/۱۸۴	۰/۱۲۵۰	-۰/۰۶۱۲

هر جا عدد معناداری آزمون (sig) بزرگ‌تر از سطح معناداری در نظر گرفته شده (۰/۰۵) باشد، بدین معناست که مقدار متغیر برابر با ۳ یعنی وضعیت در حد متوسط خواهد بود. هر جا عدد معناداری آزمون کوچک‌تر از سطح معناداری در نظر گرفته شده باشد، بدین معناست که مقدار متغیر برابر با ۳ نیست؛ یعنی وضعیت در حد متوسط نیست. بنابراین، فرضیه اصلی پذیرفته نمی‌شود؛ یعنی وضعیت فرهنگ انتظار در میان دانش‌آموزان پسر مدارس راهنمایی ناحیه ۴ شهر شیراز در حد متوسط است.

بررسی فرضیه فرعی اول

جدول (۲) نتایج آزمون میانگین یک جامعه آماری برای بررسی میزان ایمان و باور قلبی به حضرت مهدی (عج) در میان دانش‌آموزان پسر مدارس راهنمایی ناحیه ۴ شهر شیراز

مقدار میانگین برابر با ۳ ($\mu = 3$)				
متغیر	t	Sig	تفاوت میانگین	
			حد پایین	حد بالا
ایمان و باور قلبی به حضرت مهدی (عج)	۰/۴۸۴	۰/۶۳۰	۰/۰۴۸۶	-۰/۱۵۲۷

از آنجا که عدد معناداری آزمون (sig)، بزرگ‌تر از سطح معناداری در نظر گرفته شده (۰/۰۵)

و برابر با ۰/۶۳۰ است، فرضیه اصلی پذیرفته نمی‌شود؛ یعنی میزان ایمان و باور قلبی به حضرت مهدی (عج) در میان دانش‌آموزان پسر مدارس راهنمایی ناحیه ۴ شهر شیراز در حد متوسط است.

بررسی فرضیه فرعی دوم

جدول ۳) نتایج آزمون میانگین یک جامعه آماری برای بررسی میزان انتظار ظهور حضرت مهدی (عج) در میان دانش‌آموزان پسر مدارس راهنمایی ناحیه ۴ شهر شیراز

مقدار میانگین برابر با ۳ ($\mu = 3$)					
متغیر	t	Sig	تفاوت میانگین	تفاوت	
				حد بالا	حد پایین
انتظار ظهور حضرت مهدی (عج)	۰/۵۱۳	۰/۶۱۰	۰/۰۴۶۳	۰/۲۲۷۵	-۰/۱۳۴۹

از آنجا که عدد معناداری آزمون (sig)، بزرگ‌تر از سطح معناداری در نظر گرفته شده (۰/۰۵) و برابر با ۰/۶۱۰ است، فرضیه اصلی پذیرفته نمی‌شود؛ یعنی میزان انتظار ظهور حضرت مهدی (عج) در میان دانش‌آموزان پسر مدارس راهنمایی ناحیه ۴ شهر شیراز در حد متوسط است.

بررسی فرضیه فرعی سوم

جدول ۴) نتایج آزمون میانگین یک جامعه آماری برای بررسی میزان علم و شناخت حضرت مهدی (عج) در میان دانش‌آموزان پسر مدارس راهنمایی ناحیه ۴ شهر شیراز

مقدار میانگین برابر با ۳ ($\mu = 3$)					
متغیر	t	Sig	تفاوت میانگین	تفاوت	
				حد بالا	حد پایین
علم و شناخت حضرت مهدی (عج)	۰/۵۲۲	۰/۶۰۴	۰/۰۴۹۴	۰/۲۳۹۳	-۰/۱۴۰۵

از آنجا که عدد معناداری آزمون (sig)، بزرگ‌تر از سطح معناداری در نظر گرفته شده (۰/۰۵) و برابر با ۰/۶۰۴ است، فرضیه اصلی پذیرفته نمی‌شود؛ یعنی میزان علم و شناخت حضرت مهدی (عج) در میان دانش‌آموزان پسر مدارس راهنمایی ناحیه ۴ شهر شیراز در حد متوسط است.

بررسی فرضیه فرعی چهارم

جدول ۵) نتایج آزمون میانگین یک جامعه آماری برای بررسی میزان آگاهی به فلسفه غیبت در میان دانش آموزان پسر مدارس راهنمایی ناحیه ۴ شهر شیراز

مقدار میانگین برابر با ۳ ($\mu = 3$)					
متغیر	t	Sig	تفاوت میانگین	%۹۵ فاصله اطمینان برای تفاوت	
				حد پایین	حد بالا
آگاهی به فلسفه غیبت	۱/۴۵۸	۰/۲۹۵	۰/۱۳۶۰	-۰/۰۷۱۳	۰/۳۲۲۳

از آنجا که عدد معناداری آزمون (sig)، بزرگ‌تر از سطح معناداری در نظر گرفته شده (۰/۰۵) و برابر با ۰/۲۹۵ است، فرضیه اصلی پذیرفته نمی‌شود؛ یعنی میزان آگاهی به فلسفه غیبت در میان دانش آموزان پسر مدارس راهنمایی ناحیه ۴ شهر شیراز در حد متوسط است.

بررسی فرضیه فرعی پنجم

جدول ۶) نتایج آزمون میانگین یک جامعه آماری برای بررسی میزان آگاهی به فلسفه ظهور در میان دانش آموزان پسر مدارس راهنمایی ناحیه ۴ شهر شیراز

مقدار میانگین برابر با ۳ ($\mu = 3$)					
متغیر	t	Sig	تفاوت میانگین	%۹۵ فاصله اطمینان برای تفاوت	
				حد پایین	حد بالا
آگاهی به فلسفه ظهور	۰/۹۵۴	۰/۳۴۵	۰/۰۷۳۳	-۰/۰۸۰۹	۰/۲۲۷۵

از آنجا که عدد معناداری آزمون (sig) بزرگ‌تر از سطح معناداری در نظر گرفته شده (۰/۰۵) و برابر با ۰/۳۴۵ است، فرضیه اصلی پذیرفته نمی‌شود؛ یعنی میزان آگاهی به فلسفه ظهور در میان دانش آموزان پسر مدارس راهنمایی ناحیه ۴ شهر شیراز در حد متوسط است.

نتایج آزمون فریدمن برای اولویت بندی ابعاد فرهنگ انتظار

جدول ۷) اولویت بندی ابعاد فرهنگ انتظار با استفاده از آزمون فریدمن در میان دانش آموزان پسر مدارس راهنمایی ناحیه ۴ شهر شیراز

اولویت	ابعاد فرهنگ انتظار
۱	ایمان و باور قلبی به حضرت مهدی (عج)
	انتظار ظهور حضرت مهدی (عج)
	فلسفه غیبت
۲	فلسفه ظهور
	علم و شناخت حضرت مهدی (عج)

جدول ۸) معناداری آزمون فریدمن در ابعاد فرهنگ انتظار

شاخص های آماری	مقادیر محاسبه شده
----------------	-------------------

۷/۱۱۷	کای دو
۰/۰۲۸	sig

با توجه به خروجی spss، مقدار عدد معناداری (۰/۰۲۸) از سطح معناداری (۰/۰۵) کمتر است. بنابراین، می‌توان گفت که ابعاد فرهنگ انتظار رتبه‌های یکسانی ندارند. ترتیب اولویت ابعاد در جدول بالا نشان داده شده است.

نتیجه‌گیری

انتظار فرج در تفکر اسلام ناب شیعی نوعی آمادگی است برای پاک شدن و حرکت پایدار همراه با خودسازی، دگرسازی و زمینه‌سازی. انتظار موعود در نگاه شیعی، انتظاری صرفاً ایده‌آلی و آرمانی بدون آثار عینی و عملی نیست. انتظار موعود در این مفهوم، انتظار پیدایش جامعه‌ای است که انسان‌ها در پرتو آموزه‌های مهدوی در تمام ابعاد وجودی به تکامل علمی، عقلی و معنوی برسند و همه استعدادها و ظرفیت‌های ذاتی و درونی‌شان شکوفا شود و در نتیجه، همگی به مراتبی از مقام انسان کامل به فراخور ظرفیت خود برسند.

از این رو، وظیفه مهم منتظران در عصر غیبت، فراهم‌سازی بستر و زمینه مناسب برای ظهور است. زمینه‌سازی ظهور یعنی فراهم ساختن و ایجاد مقدمات و اسباب و علل ظهور به گونه‌ای که شرایط برای تحقق ظهور و خارج شدن امام از پرده غیبت، هموار باشد تا امام بتواند حرکت خود را آغاز کند و حکومت جهانی‌اش را تحقق بخشد. (پورسیدآقایی، ۱۳۸۸: ۲۰)

آماده‌سازی جامعه برای ظهور مهدی موعود (عج) نیازمند تربیت نیروهایی کارآمد و متعهد است و این امر جز در سایه تعلیم و تربیت درست به دست نمی‌آید. از این رو، امروزه تعلیم و تربیت، شاخصی اثرگذار در فرهنگ به شمار می‌رود. اگر هدف از تربیت دینی به معنای عام کلمه، پرورش انسان‌های دین‌مدار و دین‌دار باشد، هدف از تربیت دینی یا اسلامی، پرورش انسان‌هایی است که ضمن باور قلبی به اصول اعتقادی اسلام، مطابق با موازین آن در عرصه فردی و اجتماعی عمل کنند. (شمشیری، ۱۳۸۷: ۵۴)

نظام‌های تعلیم و تربیت، در جوامع مختلف، آرمان‌ها و اهداف ویژه و متناسب با نظام ارزشی و اعتقادی خود را دارد. باور به فلسفه «انتظار فرج» یا رویکرد «منجی‌گرا» از جمله آرمان‌هایی است که در جامعه اسلامی به ویژه شیعی با اهداف نظام آموزشی باید هماهنگ باشد و در صدر برنامه‌های کلان تربیت دینی قرار گیرد. «فلسفه انتظار» از جمله ارزشمندترین و سرنوشت‌سازترین سرمایه‌های اجتماعی و معنوی است که در حوزه تعلیم و تربیت باید به حفظ، گسترش و فرهنگ‌سازی برای انتقال مطلوب و مناسب آن به نسل جدید توجه کرد.

(مرزوقی، ۱۳۸۷: ۱۲۷-۱۳۷)

یکی از نهادهای مهمی که در این راستا نقش مهمی ایفا می‌کند، آموزش و پرورش است؛ زیرا مخاطب آن، دانش‌آموزان امروند که اگر تربیت آنها مهدوی باشد، جامعه زمینه‌ساز ظهور را در فردایی روشن رقم می‌زنند. با توجه به حاکم بودن رویکرد دینی بر نظام آموزشی کشور از یک سو و نقش تعیین‌کننده آموزش و پرورش در اعتلای فرهنگ انتظار از سوی دیگر، بسترسازی درست برای گسترش این امر اهمیت دارد.

با توجه به آنچه بیان گردید، پیشنهادهای زیر در این راستا ارائه می‌شود:

آموزش و پرورش برای نهادینه‌سازی فرهنگ انتظار و درونی‌سازی این مفاهیم باید از روش‌های متنوع و مؤثر مبتنی بر اصول دینی و روان‌شناختی بهره‌گیرد. یکی از راهکارها، برگزاری جلسات مذهبی و برنامه‌های فرهنگی مانند مسابقات مطالعه و کتاب‌خوانی به ویژه مراجعه به کتاب‌های اصیل اسلامی در این حوزه است. برای مثال، از آنجا که ولایت‌مداری و امام‌محوری بخش اصلی فرهنگ انتظار است، پی‌گیری این کارها اهمیت می‌یابد.

بهره‌مندی از نظر متخصصان صاحب‌نظر و مربیان آگاه و باکفایت در موضوع مهدویت یکی از ضرورت‌های تعلیم و تربیت است. از آنجا که برای تغییر و نوسازی جامعه، انسان‌ها باید آموزش ببینند و آماده پذیرش تحول و نوسازی باشند، (روکس برو، ۱۳۷۰: ۵۳) به نظر می‌آید معلمان و مربیانی که در این حوزه فعالیت می‌کنند، باید آموزش ببینند و با شیوه‌های نوین و اثرگذار آموزشی آشنا شوند.

به فرهنگ انتظار باید به عنوان یکی از اهداف مهم نظام تعلیم و تربیت توجه صورت گیرد و گفتمان‌های تبلیغی و تشریح ادبیات مهدویت بررسی شود.

متن درسی باید تصویری صادق و کامل از آرمان‌های تربیتی باشد. (معیری، ۱۳۶۴: ۱۴۴) در واقع، کتاب درسی و محتوا، ابزار مهمی در انتقال دینی مفاهیم هستند. از این رو، موضوع انتظار باید در کتاب‌های درسی تجلی یابد و این امر نیازمند بازنگری و اصلاح مستمر کتاب‌های درسی بر اساس این شاخص‌هاست. همچنین این مفاهیم ارزشی باید بر اساس درک و فهم دانش‌آموزان در سطوح مختلف تحصیلی طراحی شود.

یکی از موانع مهم در تبلیغ فرهنگ انتظار این است که به‌گیرنده پیام توجه کافی نمی‌شود و ارسال پیام تنها یک‌طرفه است. این در حالی است که دیدگاه مخاطبان باید شناخته و تحلیل شود. در این راستا، روش‌های تدریس باید ارزیابی شوند. تنها در این صورت می‌توان امید داشت دین همچون فضایی برای برنامه‌ریزی درسی عمل کند که هدایتگر و انرژی‌بخش

است و بدین ترتیب، محصولی تولید می‌شود که در فضای غیردینی به دست نخواهد آمد.
(موسی‌پور، ۱۳۸۲: ۵۸)

فعالیت‌های فوق برنامه در زمینه فرهنگ انتظار، گاهی به صورت موازی و همراه با اعمال سلیقه صورت می‌گیرد که پی‌آمدهای نامطلوبی دارد. این امر نیازمند سازمان‌دهی و برنامه‌ریزی مناسب است.

بنابراین، میزان موفقیت برنامه‌های درسی و آموزشی در آشناسازی دانش‌آموزان با مفاهیم مهدویت باید همواره ارزیابی و سنجش شود.

منابع

- اصفهانی، محمدتقی (۱۳۷۲). مکیال المکارم، ج ۲، تهران: انتشارات بدر.
- تونه‌ای، مجتبی، (۱۳۸۵). موعودنامه، قم: میراث ماندگار، چاپ سوم.
- جعفری، محمدتقی، (۱۳۸۸). فرهنگ پیشرو و فرهنگ پیرو، قم: مؤسسه تدوین و نشر آثار استاد علامه جعفری.
- حکیمی، محمدرضا، (بی تا). خورشید مغرب، بی جا: بی نا.
- خلجی، محمدتقی، (۱۳۸۴). تشیع و انتظار: شیعیان و انتظار ظهور حضرت مهدی (عج)، قم: انتشارات میثم تمار.
- راسل، برتراند، (۱۳۶۳). قدرت، ترجمه: نجف دریابندری، تهران، بی جا.
- روکس برو، یان، (۱۳۷۰). نظریه‌های توسعه نیافتگی، جامعه‌شناسی توسعه، ترجمه: مصطفی ازکیا، تهران: نشر توسعه.
- شفیعی سروستانی، محمد (۱۳۸۵). شیعه، انتظار و وظایف منتظران، قم: مؤسسه فرهنگی انتظار نور.
- شیخ صدوق، کمال الدین و تمام النعمه، (۱۳۹۵ هـ. ق). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- صافی گلپایگانی، لطف‌الله (۱۳۶۵). امامت و مهدویت، جلد ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی، وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، بهار.
- صدر، سید محمدباقر، (۱۳۸۲). رهبری بر فراز قرون (گفت‌وگو درباره امام مهدی (عج))، تحقیق: دکتر عبدالجبار شراره، ترجمه: مصطفی شفیعی، تهران: انتشارات موعود.
- کرین، هانری (۱۳۸۲). شیعه، مذاکرات و مکاتبات با علامه طباطبایی، ج ۴، تهران، موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه.
- کریمی، عبدالعظیم (۱۳۸۰). سازه‌های تربیت و دموکراسی، تهران: پژوهشکده تعلیم و تربیت.
- معیری، محمدطاهر (۱۳۶۴). مسائل آموزش و پرورش، تهران: نشر امیرکبیر.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۵). حکومت جهانی مهدی (عج)، قم: علمیه.
- موسی‌پور، نعمت‌الله (۱۳۸۲). مبانی برنامه‌ریزی آموزش متوسطه، مشهد: آستان قدس رضوی.
- وبر، ماکس (۱۳۷۳). اخلاق پروتستان و روح سرمایه‌داری، ترجمه: عبدالمعبود انصاری، تهران: سمت.

- وزارت آموزش و پرورش (۱۳۶۸). طرح کلیات نظام آموزشی و پرورشی جمهوری اسلامی ایران، مصوب شورای تغییر بنیادی نظام آ.پ، تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- ابراهیم‌زاده آملی، عبدالله، (بی تا). «بالندگی اندیشه مهدویت در فرهنگ تشیع»، مجله مریبان، سال هشتم، شماره ۲۸.
- پورسیدآقایی، سید مسعود (۱۳۸۸). «زمینه‌سازی ظهور»، فصل‌نامه مشرق موعود، سال سوم، شماره ۱۰.
- حسن‌آبادی، سیاوش و جلال‌راعی (۱۳۸۹). «فرهنگ زمینه‌سازی ظهور»، مجله مطالعات راهبردی دفاعی، سال یازدهم، شماره ۱۱.
- حسین‌زاده، اکرم، رضا‌همایی و محمداحسان تقی‌زاده (۱۳۸۸). «بررسی باور به مهدویت در میان جوانان تهرانی»، فصل‌نامه مشرق موعود، شماره ۱۲.
- خالق‌خواه، علی و جهانگیر مسعودی (۱۳۸۹). «رویکرد تربیت دینی با توجه به دو مؤلفه عقل‌محوری»، فصل‌نامه مطالعات تربیتی روان‌شناسی، سال یازدهم، شماره ۲.
- رهنما، سید احمد (بی تا). «آسیب‌شناسی فرهنگی (۲)»، مجله معرفت، شماره ۳۱.
- شمشیری، بابک (۱۳۸۷). «جهانی‌شدن و تربیت دینی از منظر مدرنیسم، پست مدرنیسم و عرفان اسلامی»، مجله دانش‌ور رفتار، سال پانزدهم، شماره ۳۰.
- زین‌الدین عاملی (شهید ثانی) (۱۳۸۱)، منیه‌المريد (به نقل از: فصل‌نامه انتظار موعود، شماره ۵، پاییز).
- کشاورز، سوسن (۱۳۸۷). «شاخص‌ها و آسیب‌های تربیت دینی»، دوفصل‌نامه تربیت اسلامی، سال سوم، شماره ۶.
- مرزوقی، رحمت‌الله (۱۳۸۸). «سیمای مهدویت در برنامه‌های آموزشی مدارس: رویکردی به فلسفه تربیتی انتظار»، دوفصل‌نامه تربیت اسلامی، سال سوم، شماره ۷.
- موسوی، سید مهدی (۱۳۸۸). «مدرسه مهدوی، درآمدی بر فلسفه و نظام آموزش و پرورش زمینه‌ساز ظهور»، فصل‌نامه مشرق موعود، سال سوم، شماره دهم.